

Aleksandra Jankowska

<https://doi.org/10.26485/AAL/2020/66/9>

PIENIĄDZ I MECHANIZMY WYMIANY NA BLISKIM WSCHODZIE. KILKA WSTĘPNYCH UWAG

ABSTRAKT Rola i zastosowanie metali, a zwłaszcza srebra wraz z możliwością przyjęcia standaryzowanych jego fragmentów jako przedmonetarnej formy pieniądza w procesach wymiany na Bliskim Wschodzie, jest częścią dyskusowanych kwestii dotyczących pytania o istnienie gospodarki rynkowej w tym regionie. Wydaje się, że srebro niekiedy było użytkowane jako środek wymiany, wartość odniesienia względem innych dóbr czy tezauryzowane. Procesy te były jednak ściśle zależne od kontekstu interakcji, wymiany. Preferencja dla użytkowania srebra mogła rozprzestrzenić się na większe obszary we wschodniej części basenu Morza Śródziemnego. Jednak srebro na Bliskim Wschodzie nigdy nie zostało zamienione w monety, było ważone podczas każdej transakcji. Ta zmienność cech srebra sprawia, że analiza kontekstu użycia metalu jest tu konieczna i kluczowa, ale czasami znalezienie owego kontekstu może być niemożliwe.

Słowa kluczowe: Bliski Wschód, pieniądz, wymiana, skarby srebra

MONEY AND EXCHANGE MECHANISMS IN THE NEAR EAST. SOME INTRODUCTORY REMARKS

ABSTRACT The role and use of metals, and in particular silver, and the possible adoption of standardized pieces of silver as a pre-monetary form of money in exchange processes in the Near East, is a part of the debate on the existence of a market economy in the region. Silver seems to be used as a medium of exchange, a means of storing value, or as reference point for value. It is crucial in the context of interaction and exchange. Subsequently, a preference for silver could have spread throughout a wider area than in the eastern Mediterranean. However, silver in the Near East was never coined, it was weighed out at each transaction, and all silver was of equal value. Variability in the quality of the silver makes its analysis necessary, and indeed crucial, but sometimes it proves to be impossible to find evidence for this.

Key words: Near East, money, exchange, silver hoards

Problematyka wykorzystania metali, a w szczególności srebra w procesach wymiany na Bliskim Wschodzie była już wielokrotnie przedmiotem dyskusji, a o zmienności podejść do tematu najlepiej świadczy ilość powstałych opracowań. Niewątpliwie także dysponujemy znaczną ilością źródeł epigraficznych potwierdzających stosowanie srebra jako standardu wartości i środka płatności przynajmniej od końca trzeciego tysiąclecia¹

co także zachęca do dyskusji. Możliwość przyjęcia fragmentu metalu o określonej wadze jako środka przedmonetarnej wiązała się z szerszą rozważaną kwestią obecności pieniądza i gospodarki rynkowej na Bliskim Wschodzie oraz z pytaniem o wymianę wolnorynkową w oparciu o modele redystrybucji i wymiany darów, a także o skalę działań i aktywności ekonomicznych w sferze prywatnej²

¹ Proces ten miałby potwierdzać już królewski edykt traktujący o standardach miar wydany przez władcę Ur, Ur – Nammu, czasem także przypisywany jego synowi i pochodzący z późnego trzeciego tysiąclecia p. n. e. Na ten temat przede wszystkim: Roth 1995: 16 oraz Schaps 2004: 44.

² Próba zbadania funkcji i obiegu srebra na Bliskim Wschodzie w czasie epok brązu i żelaza nie może obyć się bez kilku ogólnych uwag dotyczących starożytnych gospodarek, to z kolei wymaga przedstawienia ostatnio toczących się debat wśród historyków, antropologów i archeologów dotyczących rynku, pieniądza oraz modeli wymiany w Mezopotamii. Dwa słynne i przeciwstawne

choć to kontekst zaistnienia wymiany powinien być decydującym argumentem w dyskusji o tym jakie zjawisko opisujemy.

Srebro w Mezopotamii, Syrii, Lewancie było użytkowane właściwie zgodnie z powszechnie przyjętymi cechami pieniądza (to znaczy jako wartość odniesienia, środek wymiany oraz środek przechowywania wartości) z tą zasadniczą różnicą, że krążąc z rąk do rąk nie opuszczało ich bez w poddania weryfikacji wagi i jakości metalu. Informacje zawarte w źródłach pisanych pochodzących z omawianego obszaru, nie dostarczają rozstrzygających danych o tym w jakim stopniu i jak często srebro brało udział w zawieranych transakcjach, czy też w wymianie. Obecność skarbów srebrnych i cennych przedmiotów metalowych pośród znalezisk funeralnych reprezentowanych przez biżuterię, pręty spiralnie zwinięte, sztabki srebra i ich fragmenty, pozwalają tym wyraźniej postawić pytanie o zastosowanie srebra i jego funkcję tak w sensie funkcjonalnym jak i ideologicznym. Zjawisko to poświadczają znaleziska z Mezopotamii (między innymi z Larsy³,

podejścia, substancywistów i formalistów tracą dziś na rzecz rozważań społeczno-kulturowych uwzględniających kontekst historyczny oraz wykorzystujących teoretyczne sugestie K. Polanyiego (takie jak osadzenie gospodarki w strukturach społecznych, politycznych i ideologicznych, obecność instytucji wzajemności i redystrybucji) wraz z ponowną oceną roli i działalności sfery prywatnej czy kształtowania się rynku jako miejsca szeroko pojętej wymiany (w znaczeniu funkcjonalnym i ideologicznym). Zaccagnini 1993: 127-143; Liverani 1990; Milano 2003a: 115-129 oraz tego samego autora: Milano 2003b: 3-58.

Przykładem ilustrującym spór między „prymitywistami” a „modernistami” są poglądy J. Ranger i M.A. Powell’a oparte o założenia nie do pogodzenia. Dla neosubstancywistów wymiana rynkowa czy obieganie srebra było ograniczone do wąskiej sfery powiązanej z elitami społeczeństwa syro-mezopotamskiego od II i w czasie I tysiąclecia p.n.e. Cyrkulacja cennych metali była związana także z praktykami ceremonialnymi, wzajemnymi powiązaniem uczestników wymiany, a srebro, jak utrzymuje Powell nie może być traktowane jako pieniądz uczestniczący w wymianie rynkowej. Renger 1995: 271-324; 2002: 239-265; oraz 2003: 15-39; oraz Powell 1996: 224-242; tego samego autora: 1999: 5-24. Dobitnie widać, jak perspektywa badacza i przyjmowane poglądy stają się podstawą interpretowania niekiedy tego samego zjawiska w skrajnie odmienny sposób. Na ten temat van de Mierop 2004.

³ Skarb datowany na okres starobabiloński; został odkryty pod podłogą pomieszczenia przylegającego do dziedzińca kompleksu świątynnego i był umieszczony w naczyniu zapieczętowanym przez gliniany korek. Skarb zawierał 67 odważników, hematytową pieczęć, koraliki wykonane

Tell Asmar⁴, Khafaja⁵, Tell Taya⁶, Nippur⁷) Syrii i Lewantu (jak Ebla⁸, Mari⁹, Tell Chuera¹⁰, Ekron),

z fajansu i z kamieni półszlachetnych, medaliony zdobione srebrem i złotem, złote kolczyki. Znaczną część skarbu stanowiły jednak fragmenty srebra, niewielkie srebrne bryłki, srebrna blacha oraz zniszczone fragmenty biżuterii; kilka narzędzi rzemieślniczych. Skarb został opublikowany przez D. Arnaud Y. Calvet, J.-L. Huot. Arnaud, Calvet, Huot 1979: 1-64 oraz przez Huot 1980: 113-118. Na temat odważników szczegółowo pisali: Ascalone, Peyronel 2006: 451-464.

⁴ Na temat Tell Asmar: Delougaz, Hill, Lloyd 1967: 177, 223, 226-227; Powell 1978: 230.

⁵ Skarb odkryty pod podłogą głównego pomieszczenia w domu położonym na wschód od świątyni X (Delougaz, Hill, Lloyd 1967: 17, 45), datowany na okres wczesnodynastyczny III (2500-2230), umieszczony w niewielkim, zapieczętowanym naczyniu. Zawierał srebrne fragmenty pierścieni, srebrną blachę i taśmę, sztabkę srebra i fragmenty srebra. Niestety waga skarbu nie została opublikowana. Peyronel 2010: 929.

⁶ W Tell Taya odkryto dwa skarby datowane na okres akadyjski, oba umieszczone w naczyniach. Pierwszy z nich zawierał 6 nieregularnych i płaskich sztabek srebra, 10 spiralnie zwiniętych zwojów srebra, pierścionek, koraliki, w tym jeden wykonany ze złota. Drugi zawierał fragmenty srebra, pierścionki srebrne i ich fragmenty, płaskie sztabki srebra oraz sztabki o nieregularnym kształcie, koraliki wykonane z kamieni półszlachetnych. Naczynie, w którym umieszczono cenną zawartość zostało opieczęto przy pomocy glinianego korka, a przedmioty owinięte były w tkaninę. Reade 1968: 248; Peyronel 2010: 929.

⁷ Skarb z Nippur podobnie jak z Assur datowany jest na okres neoasyryjski (VIII-VII w. p.n.e.). Oba umieszczone były w naczyniach, odkryte pod podłogą domu. Nippur: McCown, Haines, 1967: 98; Assur: Preusser 1954: 35.

⁸ W przeciwieństwie do innych prezentowanych tu skarbów z Mezopotamii i Syrii, to znalezisko stanowi wyposażenie grobu odkrytego na południowo-zachodnim zboczu akropolu i jest datowane na początek środkowej epoki brązu II (2000-1750). Zespół ten nie stanowi typowego wyposażenia grobowego, ale zdaniem odkrywców ta część cmentarzyska przypisana była rzemieślnikom i kupcom, co mogłoby tłumaczyć jego specyficzny charakter. Skarb umieszczony był w naczyniu, wypełnionym po brzegi przedmiotami wykonanymi z srebra i ważącymi około 5 kilogramów. Składał się w większości ze sztabek srebra o różnorodnych kształtach lub ich fragmentów, kilku nieregularnych bryłek srebra, kilku niewielkich pierścieni srebrnych, fragmentów zwiniętej blachy oraz dużych koralików. W grobie prócz naczynia wypełnionego srebrem znajdowały się szczątki mężczyzny oraz 6 innych naczyń. Szczegółowo na ten temat: Baffi 1988: 3-20; Peyronel 2010: 930.

⁹ Skarb z Mari (Mari – Ur Treasure): Parrot 1968.

¹⁰ Skarb ukryty pod podłogą pomieszczenia, w prywatnym domu, datowany na koniec okresu

Egiptu (Tell El-Amarna¹¹) datowane od wczesnej epoki brązu po jej koniec¹² (od III do I tysiąclecia).

Należy podkreślić, że skarby zawierające tylko srebrny materiał wykazują istotne cechy podobieństwa od wczesnej epoki brązu aż do czasów panowania perskiego, na obszarze od Palestyny poprzez Iran do Zatoki Perskiej¹³. Co więcej, po-

wczesnodynastycznego III i początek okresu akadyjskiego. Zawierał on nieregularne bryłki srebra, srebrne pierścionki oraz ich fragmenty oraz około 70 fragmentów srebra. Moortgat 1960: 7-8; Peyronel 2010: 929.

¹¹ Skarb został odkryty w 1930 roku w Tell El-Amarna, datowany jest na koniec panowania XVIII dynastii (XIV wiek p.n.e.). Skarb umieszczony był w naczyniu, pod powierzchnią dziedzińca domu. Złożony był z 24 sztabek złota, 2 sztabek srebra oraz 95 innych przedmiotów srebrnych, w tym naszyjników, kolczyków, pierścieni, fragmentów biżuterii, nieregularnych fragmentów srebra, pociętych fragmentów naczyń. Do zespołu należała także niewielka, srebrna figurka. Całkowita masa złota to: 3375,36 g oraz srebra: 1085,85 g. Gestoso Singer 2013: 249-259.

¹² Aby dopełnić obrazu należy tu koniecznie wymienić trzy skarby datowane na późną epokę brązu (1500-1200), pochodzące z Mezopotanii, z obszaru środkowego Eufratu. Są to: Tell el-Qitar, Tell Munbaqa / Ekalte, Tell Ashara / Terqa.

Skarb z Tell el-Qitar pochodzi z zburzonego kontekstu, prawdopodobnie z domu. Całkowita waga srebra przekraczała 2 kilogramy. Skarb złożony był głównie z bryłek i sztabek srebra, fragmentów srebra, fragmentów spiralnie zwiniętych prętów i drutów, fragmentów połamanych ozdób srebrnych oraz fragmentów połamanych ozdób wykonanych z innych cennych metali. Rouault, Rouault 1993; McClellan 1985: 65-66; Peyronel 2010: 930.

Skarb z Tell Munbaqa / Ekalte, znaleziony w jamie położonej poza wschodnim kompleksem bramnym. Składał się z 511 przedmiotów srebrnych, 2 złotych o wadze całkowitej 2,5 kilograma. Były to fragmenty srebrnej biżuterii, zwinięta blacha srebrna, niewielkie, nieregularne bryłki srebra, fragmenty celowo pociętych sztabek srebra o masie około 188, 7 g. O samym stanowisku pisali: Machule, Benter, Czichon 1993. Szczegółowo na temat przedmiotów srebrnych: Czichon, Werner 1998: 191-225; Peyronel 2010: 930-931.

Skarb z Tell Ashara / Terqa nie był szczegółowo opublikowany. Został odkryty w prywatnym domu położonym w pobliżu świątyni Ninkarrak/Gula i umieszczony w niewielkim naczyniu. Skarb zawierał kilka srebrnych pierścionków oraz ich fragmenty, fragmenty srebrnej blachy oraz sztabki srebra. Waga skarbu nie została opublikowana. Rouault 2001: 1-26; Peyronel 2010: 931.

¹³ Zjawisko to ilustrują dwa znane skarby z Syrii, datowane na V wiek p.n.e. (Kraay, Moorey 1968: 181-235), tak zwany skarb znad Tygrysu, w którym występowały materiały począwszy od V wieku p. n. e.

mimo wprowadzenia pieniądza monetarnego na Bliskim Wschodzie, monety pojawiają się w skarbach sukcesywnie od V w. p.n.e. jednak w towarzystwie ciętych fragmentów srebrnych przedmiotów i sztabek srebra ukazując trwałość i ciągłość tradycji ważenia tego metalu.

Wydaje się, że od końca III tysiąclecia, srebro coraz częściej zaczynało służyć celom handlowym, obok miedzi i jęczmienia. Jednakże, jak zauważył D.M. Schaps związek między srebrem a jęczmieniem nie należał do prostych, niekiedy bowiem używano jednego, innym razem drugiego. Czasami ceny były wyrażane w srebrze, ale opłaty dokonywano przy pomocy innych dóbr¹⁴. Srebro mogłoby być bardziej odpowiednie dla dużych transakcji, jęczmień lub inne przedmioty dla mniejszych¹⁵. Jednakże od początku drugiego tysiąclecia, świątynie i pałace zaczynają gromadzić w swych skarbcach srebro, wymuszając częstsze i powszechniejsze jego użycie. Nie oznacza to jednak, że srebro zyskało wymiar uniwersalnego środka pieniężnego. W przypadku wielu transakcji, które w Ur zyskały znaczący poziom zaawansowania, używano zapewne odważanego kruszcu, nie można jednak z pewnością założyć, że kupcy posługiwali się wyłącznie srebrem¹⁶.

W okresie starobabilońskim (2000-1600 p.n.e.) srebro zdaje się nie być tak popularne, a ceny choć czasami wyrażane przy pomocy tego metalu mogły być opłacane w innej formie¹⁷. Pożyczki i transakcje określano niekiedy w srebrze czy w zbożu bądź przy pomocy innych dóbr¹⁸. Oznaczało to także, że ich zwrotu można było dokonać przy użyciu innego środka, niż ten, w którym dokonano pożyczki¹⁹. Trudno zatem

do III wieku p.n.e. (Jenkins 1964: 88-95), skarb z Babilonu datowany na IV wiek p.n.e. (Robinson 1950: 44-51).

¹⁴ Schaps 2004: 44; van de Mierop 1997: 157.

¹⁵ Użytkowanie srebra i jęczmienia rozwinęło się w południowej Mezopotamii, zaś dokumenty pochodzące z Ebli poświadczają używania wełny jako standardu wartości w czasie wczesnej epoki brązu. Widać wyraźnie jak istotną rolę odgrywały tekstylia oraz zboża w gospodarce, stając się początkowo ważnym środkiem wartości i jej odniesieniem. Biga 2003: 61-63; Matthiae 2005: 33-34.

¹⁶ Snell 1982: 58-60. Pałace oraz świątynie przechowywały w swych skarbcach srebro, wymuszając na kupcach określenie swych zysków w srebrze. Trudno jednak stwierdzić, czy pociągało to za sobą traktowanie tego metalu jako uniwersalnego miernika wartości lub choćby jej ekwiwalentu.

¹⁷ Nemet-Nejat 1998: 267; Schaps 2004: 44-45.

¹⁸ Skaist 1994: 104-107.

¹⁹ Schaps 2004: 45. D.M. Schaps przytacza

jednoznacznie ustalić jak często srebro uczestniczyło w transakcjach kupna i sprzedaży ziemi, niewolników czy innych dóbr. Dane takie są niezwykle istotne, ukazują bowiem jak długotrwały, zindywidualizowany (to znaczy charakterystyczny dla określonej społeczności i jej potrzeb) i niepewny był proces zakorzeniania się wyrażania wartości przy pomocy jednego, uniwersalnego środka.

W pierwszej połowie pierwszego tysiąclecia, w okresie nowoasyryjskim, początkowo miedź, a kolejno srebro było wykorzystywane jako standard wartości. W Babilonie w VII i VI wieku p.n.e. było to już uznaną praktyką, a srebro wypełniało niektóre z funkcji monetarnych, to znaczy było środkiem płatności, wartości, tezauryzacji²⁰. Nie oznacza to jednak, że wypełniało je w tym samym czasie, a jego stosowanie nie zostało nigdy potwierdzone ani wymuszone przez instytucje państwa.

Niezwykle cennym źródłem wydaje się być zbiór dokumentów handlowych pochodzących z Kanasz (Kültepe) w środkowej Anatolii datowany począwszy od XIX wieku p.n.e. Piętnaście tysięcy tabliczek tej asyryjskiej kolonii (choć w większości nieopublikowanych) pokazuje wyraźnie, że jej działalność handlowa skoncentrowana była wokół pozyskiwania srebra i złota dla „domów” – swego rodzaju przedsiębiorstw, których przedstawiciele byli obecni w Kanasz²¹. Co ciekawe, tak specyficznym położona faktoria z całą pewnością używała srebra jako środka pieniężnego, co potwierdza fakt posługiwania się terminami

---

przykład pewnego kupca z Mari, który wysłał wiadomość do swego zleceniodawcy by ten przysłał pięć min do Emar lub by zapłacił pośrednikowi w Mari sześćdziesiąt *ugar* jęczmienia za tę samą ilość srebra. Informacja ta wyraźnie pokazuje jak niepewny był związek między srebrem a innymi dobrami, zwłaszcza tymi o zakorzenionej tradycji i podobnie jak metal posiadającymi wartość odniesienia względem innych dóbr. Co ciekawe, z takim przypadkiem kształtowania się wartości nie mamy do czynienia w Grecji; gdy srebro pojawia się na tym obszarze, w bardzo krótkim czasie staje się dominującym, wyłącznym i zdefiniowanym środkiem płatności, wymiany, tezauryzacji.

²⁰ Oppenheim 1964: 87; Veenhof 1972: 360.

²¹ Schaps 2004: 46; na temat tabliczek, ich pochodzenia oraz treści: Larsen 1967: 50-55. Autor przytacza trzy rodzaje dokumentów krążących między Anatolią a Aszur: listy transportowe, notatki powiadamiające oraz rachunki sprawozdawcze karawan. Srebro pojawia się w tych tekstach jako ważny element wymiany, jako środek płatniczy, miara wartości, niekiedy jako środek przechowywania wartości.

związanymi z wymianą nie zaś zamianą jednego przedmiotu na inny²². Zatem kupiec sprzedaje towar w zamian za pieniądź będący środkiem akceptowalnym w handlu, nie zawsze z powodu swej faktycznej wartości, lub jak ujął to K.R. Verhoof, wymiany symetrycznej²³.

Rynek, w znaczeniu specjalnie wyznaczonego miejsca dla wymiany handlowej z pewnością istniał w starożytnej Mezopotamii. W Ur, produkty rolnicze były sprzedawane w porcie, a dokumenty z Kanasz wspominają o sektorze wyznaczonym dla obcych kupców²⁴. W niektórych z nich pojawia się nawet określenie „*mahirum*” jako desygnat miejsca, gdzie odbywa się handel. Takim miejscem w Babilonie była Brama Targowa, a tekst z okresu nowobabilońskiego mówi o sprzedawaniu tam jęczmienia. Jednakże tak rozumiany rynek nie dominował działalności i życia ekonomicznego ośrodków bliskowschodnich tak jak wieloznaczna agora w Grecji²⁵. Nie można jednak utrzymać już słuszności tezy K. Polanyi’ego zaprzeczającej istnieniu rynku na Bliskim Wschodzie²⁶.

Co więcej, z całą pewnością można stwierdzić, że i wówczas odnotowywano wahania cen, a królewskie dekrety, jak w przypadku Hammurabiego nie tylko podejmowały próby ich regulowania, ale także zachwalały czasy panowania władcy jako te, w których obowiązywała korzystna wartość towarów²⁷. Nie była to jednak cecha dominująca, a raczej zmienny proces i chyba nie do końca uświadomiony. Babilońska gospodarka, nie była zdominowana przez rynki, wyznaczające i dyktujące ceny z dnia na dzień, jak będzie to w okresie hellenistycznym²⁸.

Jednocześnie nie oznacza to, że nie podlegała prawom podaży i popytu.

Srebro często służyło płatnościom uiszczanym na rzecz państwa, choć zdaniem D.M. Schapsa zasięg tego działania był niewielki, a zasoby szybko dystrybuowane pomiędzy społecznością. Nie mogło ono zatem służyć w pełni i wszystkim obszarom gospodarki, które podlegały opodatkowaniu. Płatności były uiszczane raczej w naturze, a bogactwo w ten sposób gromadzone redystrybuowane,

---

²² Wyraźnie wskazują na to teksty przedstawione w publikacji M.T. Larsena.

²³ Veenhof 1972: 359-360.

²⁴ Larsen 1976: 230-241.

²⁵ Schaps 2004: 47; Renger 1984: 112-113.

²⁶ Polanyi 1963: 30-45.

²⁷ Postgate 1992: 194-195, 274.

²⁸ Powell 1990: 76-99; Temin 2002: 46-60; Schaps 2004: 49.

nie zaś wymieniane²⁹. Oznacza to, że pałace asyryjskie czy babilońskie, podobnie jak w Egipcie pobierały to czego potrzebowały i kolejno dawały tym, którym chciały. Wydaje się, że redystrybucja dóbr była jednym z istotnych elementów wykluczających potrzebę zaistnienia pieniądza w wielu dziedzinach gospodarki, a instytucje państwa nie wymuszały przyjęcia jednego, uniwersalnego środka wymiany tak w drobnym jak i dalekosiężnym handlu. Kontekst wymiany czy potrzeby państwa decydowały o użyciu najdogodniejszego dla nich środka.

Należy zaznaczyć jednak, że skarby zawierające srebro i przedstawiane tu wykazują podobieństwo od wczesnej epoki brązu aż do epoki żelaza. W okresach Ur III (2150-2000 p.n.e.) oraz starobabilońskim (2000-1600 p.n.e.) źródła pisane odnotowują wykonywanie oraz dostarczanie przedmiotów metalowych o zestandaryzowanej wadze nazywanych *ḪAR / šewirum*, co oznacza „pierścień” lub „zwoje metalu”³⁰. S. Dayton³¹ a kolejno M.A. Powell zauważyli, że fragmenty biżuterii mogą być powiązane z pierścieniami oraz zwojami metalu spotykanymi w skarbach oraz iż mogłyby one służyć także jako środek przedmonetarny z uwagi na ustaloną wartość (o określonym standardzie wagowym) i możliwość łatwego podziału³². Analiza doprowadziła M.A. Powell’a do konkluzji, że były one wykonywane według standardu wagowego, począwszy od jednego do dziesięciu szekli, z dużą przewagą okazów o wartości pięciu szekli³³. Skarby takie pokazują, że zwoje srebra i ich części znajdowane są razem ze sztabkami srebra lub bryłkami tego metalu³⁴. Standaryzacja mogłaby obrazować usprawnienie ważenia, dzielenia czy transportowania cennego metalu. Ponad wszystko jednak koresponduje z uwagami Ch. Thompson dotyczącymi praktyki porcjowania metalu o określonej wadze w przypadku skarbów lewentyńskich³⁵. Takie egzemplarze lub ich fragmenty znalazły się w skarbach z Aradu, Beth

Shean, Eshtemoa, Megiddo i Ekron (skarby D lub hoard 4) potwierdzając ich szerokie rozpowszechnienie na tym obszarze w epoce żelaza³⁶.

Wydaje się, że srebro odgrywało istotną rolę w mechanizmach ekonomicznych na Bliskim Wschodzie, a jego długotrwałe użytkowanie i upowszechnienie w handlu i wymianie miało charakter użytkowy oraz pozwoliło w konsekwencji zapoznać i włączyć w sferę jego obiegu szersze obszary w basenie Morza Śródziemnego. Jednak praktyki cięcia i odważania nie przemieniły tu fragmentu metalu w monetę. Taka potrzeba najwyraźniej nie zaistniała. Srebrne przedmioty, biżuteria lub pocięte fragmenty metalu stawały się pieniądzem dopiero w momencie zaistnienia transakcji, umieszczone na wadze zyskiwały cechy pieniądza. Z powodu zmienności cech przedmiotów srebrnych jak i samego srebra na Bliskim Wschodzie niezbędnym i kluczowym staje się analiza kontekstu użytkowania metalu. Daje ona możliwość rozważenia czy mamy do czynienia z wymianą rynkową czy też nie.

Literatura

- Arnaud D., Calvet Y., Huot J-L. 1979. *Ilshu-Ibnishu orfèvre de l'E.babbar de Larsa, la jarre L. 76-7 et son contenu*, Syria 56, 1-64.
- Ascalone E., Peyronel L. 2006. *I pesi da bilancia dell'età del Bronzo Antico et Medio*. *Materiali e Studi Archeologici di Ebla* 7, Roma, 451-464.
- Baffi F. 1988. *Les sépultures d'Ebla à l'âge du Bronze Moyen*. W H. Hauptmann, H. Waetzoldt (red.). *Wirtschaft und Gesellschaft aus Ebla. Akten der Internationale Tagung 4-7 November 1986*, Heidelberg, 3-20.
- Biga M.G. 2003. *Aspetti monetari e finanziari dell'area siro-palestinese nel III e II millennio a. C.* W L. Camilli, S. Sorda (red.), *Per una storia del denaro nel Vicino Oriente antico. Atti dell'incontro di studio Roma 13 giugno 2001*, Roma, 59-79.
- Curtis J. 1984. *Nush i – Jan III: the Small Finds*, London.

²⁹ Schaps 2004: 49; Seaford 2006: 336-337.

³⁰ Lassen 2000: 242; Powell 1978: 212.

³¹ Dayton 1974: 41-55.

³² Peyronel 2010: 933.

³³ Powell 1978: 214-215, 216-218. Według danych zgromadzonych na podstawie analizy tekstów z okresu Ur III dotyczących obróbki metalu, M.A. Powell zauważył, że 541 pierścieni z 635 zostało wykonanych w standardzie odpowiadającym 5 szekliom, 33 między 1 a 4 a 61 od 6 do 10 szekli. Badając jednak zwoje i pierścienie z Tell Asmar nie zauważył on podobnej prawidłowości.

³⁴ Peyronel 2010: 933-935.

³⁵ Thompson 2003 tam dalsza literatura.

³⁶ Thompson 2003: 76-77. Należy zaznaczyć, że nie prowadzono dotąd badań nad masą poszczególnych zwojów metalu i pierścieni znajdujących się w skarbach tu wymienianych, pochodzących z obszarów współczesnego Izraela. J. Curtis rozważał występowanie tego rodzaju zabytków, zarówno tak jako rodzaju sztabek jak i ozdób. Curtis 1984.

- Czichon R.M., Werner P. 1998. *Tall Munbaqa-Ekalte I. Die Bronzezeitlichen Kleinfunde. Ausgrabungen in Tall Munbaqa-Ekalte, Band I*, Saarbrücken.
- Dayton S. 1974. *Money in the Near East before Coinage*, Berytus 23, 41-55.
- Delougaz P., Hill H.D., Lloyd S. 1967. *Private Houses and Graves in the Diyala Region*, Chicago.
- Gestoso Singer G. 2013. *The gold and silver hoard from Tell El-Amarna*, *Aula Orientalis* 31/2, 249-259.
- Huot J.-L. 1980. *Le Metier de l'orfèvre a Larsa*. W M.-Th. Barrelet (red.), *L'Archéologie de l'Iraq du début de l'époque Néolithique à 333 avant notre ère: Perspectives et limites de l'interprétation anthropologique des documents*, Paris, 113-118.
- Jenkins K. 1964. *Coins from the Collection of C.J. Rich*, *British Museum Quarterly* 27, 88-95.
- Kraay C.M., Moorey S.R. 1968. *Two Fifth Century Hoards from the Near East*, *Revue Numismatique* 10, 181-235.
- Larsen M.T. 1967. *Old Assyrian Caravan Procedures*, *Nederlands Instituut Voor Het Nabije Oosten*, Leiden.
- Larsen M.T. 1976. *The Old Assyrian City-State and Its Colonies*, Copenhagen.
- Lassen H. 2000. *Introduction to weight systems in the Bronze Age East Mediterranean: The Case of Kalavassos-Ayios Dhimitrios*. W C.F.E. Pare (red.), *Metals Make the World Go Round, The Supply and Circulation of Metal in Bronze Age Europe, Proceedings of the Conference held at the University of Birmingham in June 1997*, Oxford, 2000, 233-246.
- Liverani M. 1990. *Prestige and Interest. International Relations in the Near East ca. 1600-1100 B.C.*, Padova.
- Machule D., Benter M., Czichon R.M. 1993. *Ausgrabungen in Tall Munbaqa-Ekalte 1991*, *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft zu Berlin*, t. 125, 61-101.
- Matthiae P. 2005. *Economia palatina a Ebla nell'età degli Archivi. W L'economia palaziale e la nascita della moneta: dalla Mesopotamia all'Egeo*; *Convegno Internazionale (Roma, 12-13 febbraio 2002)*, Roma, 21-34.
- McClellan T.L. 1985. *El-Qitar: Second Season of Excavations, 1983-84*, *Abr-Nahrain* 23, 39-72.
- McCown D.E., Haines R.C. 1967. *Nippur I, Temple of Enlil, Scribal Quarter, and Soundings. Excavations of the Joint Expedition to Nippur of the University Museum of Philadelphia and Oriental Institute of the University of Chicago*, *Oriental Institute Publications* 78, Chicago.
- Milano L. 2003a. *I modi della circolazione nel Vicino Oriente antico: alcune riflessioni di metodo*. W L. Camilli, S. Sorda (red.), *Pre una storia del denaro nel Vicino Oriente antico. Atti dell'incontro di studio Roma 13 giugno 2001*, Roma, 115-129.
- Milano L. 2003b. *Sistemi finanziari e circolazione premonetaria in Mesopotamia e in Siria nel III millennio a.C.* W L. Milano, N. Parise (red.), *Il regolamento degli scambi nell'antichità (III-I millennio a.C.)*, Roma-Bari, 3-58.
- Moortgat A. 1960. *Tell Chuera in Nordost-Syrien. Vorläufiger Bericht über die zweite Grabungskampagne 1959*, Wiesbaden.
- Nemet-Nejat K.R. 1998. *Daily Life in Ancient Mesopotamia*, Westport, Connecticut, London.
- Oppenheim A.L. 1964. *Ancient Mesopotamia: Portrait of the Dead Civilization*, Chicago.
- Parrot A. 1968. *Mission archéologique de Mari IV. Le "Trésor" d'Ur*, Paris.
- Peyronel L. 2010. *Ancient Near Eastern Economics: The Silver Question between Methodology and Archaeological Data*. W P. Matthiae, F. Pinnock, L. Nigro, N. Marchetti (red.), *Proceedings of the 6th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East, May, 5th-10th 2008, "Sapienza" – Università di Roma*. Volume 1, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 925-948.
- Polanyi K. 1963. *Ports of Trade in Early Societies*, *The Journal of Economic History* 23/1, 30-45.
- Postgate J.N. 1992. *Early Mesopotamia. Society and Economy at the Dawn of History*, London.
- Powell M.A. 1978. *A Contribution to the History of Money in Mesopotamia Prior to the Invention of Coinage*. W B. Hrouška, G. Komoróczy (red.), *Festschrift Lubor Matouš*, vol. II, Budapest, s. 211-243.
- Powell M.A. 1990. *Identification and Interpretation of Long Term Price Fluctuation in Babylonia, More on the History of Money in Mesopotamia*, *Altorientalische Forschungen* 17, 76-99.
- Powell M.A. 1996. *Money in Mesopotamia*, *Journal of the Economic and Social History of the Orient* vol. 39, nr 3; *Money in the Orient*, s. 224-242.
- Powell M.A. 1999. *Wir müssen unsere Nische nutzen: Monies, Motives, and Methods in Babylonian Economics*. W J.G. Dercksen (red.), *Trade and Finance in Ancient Mesopotamia. Proceedings of the First MOS Symposium (Leiden 1997)*, Leiden, 5-24.
- Preusser C. 1954. *Die Wohnhäuser in Assur*. *Wissenschaftliche Veröffentlichung der Deutschen Orient-Gesellschaft* 64, Berlin.

- Reade J. 1968. *Tell Taya (1967): Summary Report*, Iraq 30, 234-264.
- Renger J. 1984. *Patterns of Non-institutional Trade and Non-commercial Exchange in Ancient Mesopotamia at the Beginning of the Second Millennium B.C.* W A. Archi (red.), *Circulation of Goods in a Non-palatial Context in the Ancient Near East*, Incunabula Graeca 82, Roma, 31-123.
- Renger J. 1995. *Subsistenzproduktion und redistributive Palastwirtschaft: Wo bleibt die Nische für das Geld? Grenzen und Möglichkeiten für die Verwendung von Geld im alten Mesopotamien.* W W. Schelkle, M. Nitsch (red.), *Rätsel Geld. Annäherungen aus ökonomischer, soziologischer und historischer Sicht*, Marburg, 271-324.
- Renger J. 2002. *Wirtschaftsgeschichte des alten Mesopotamiens. Versuch einer Standortbestimmung.* W A. Hausleiter, S. Kerner, B. Müller-Neuhof (red.), *Material Culture and Mental Spheres*, Neukirchen-Vluyn, 239-265.
- Renger J. 2003. *Trade and Market in the Ancient Near East. Theoretical and Factual Implications.* W C. Zaccagnini (red.), *Mercanti e politica nel mondo antico*, Roma, 15-39.
- Robinson G.S.E. 1950. *A Silversmith's Hoard from Mesopotamia*, Iraq 12, 44-51.
- Roth M. 1995. *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor*, Atlanta.
- Rouault O. 2001. *Terqa et sa region (6e-1er millénaires av. J.-C.)*, Akkadica 122, 1-26.
- Rouault O., Rouault M.G. 1993. *L'Euphrate e il tempo. Le civiltà del medio Euphrate e della Gezira siriana*, Milano.
- Schaps D.M. 2004. *The Invention of Coinage and the Monetization of Ancient Greece*, Michigan.
- Seaford R. 2006. *Money and the Early Greek Mind, Homer, Philosophy, Tragedy*, Cambridge.
- Skaist A.J. 1994. *The Ola Babilonian Loan Contract: Its History and Geography*, Ramat Gan.
- Snell M. 1982. *Money, Language and Thought*, Berkeley.
- Temin P. 2002. *Price Behavior in Ancient Babylon*, Explorations in Economic History 39, 46-60.
- Thompson Ch. 2003. *Sealed Silver in Iron Age Cisjordan and the "Invention of Coinage"*, Oxford Journal of Archaeology 22, 67-107.
- Van de Mieroop M. 1997. *The Ancient Mesopotamian City*, Oxford.
- Van de Mieroop M. 2004. *Economic Theories and the Ancient Near East.* W R. Rollinger, C. Ulf, *Commerce and Monetary Systems in the Ancient World: Means of Transmission and Cultural Interaction, Proceedings of the Fifth Annual Symposium of the Assyrian and Babylonian Intellectual Heritage Project, Held in Innsbruck, Austria, October 3ed-8th, 2002*, Munich, 54-64.
- Veenhof K.R. 1972. *Aspects of Old Assyrian Trade and its Terminology*, Leiden.
- Zaccagnini C. 1993. *In margine all'emporion: modelli di scambio nelle economie del Vicino Oriente antico.* W A. Bresson, P. Rouillard (red.), *L'emporion*, Paris, 127-143.

Aleksandra Jankowska
 ORCID 0000-0001-6880-5575
 Institute of Archaeology and Ethnology
 Polish Academy of Sciences
 Łódź Department
 alexandrajankowska@interia.pl